

Pest Belvárosának nyomtatási kultúrája 1860–1865 között

TÖRÖK Zsuzsa

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-3275-6342

The Print Culture of the Inner City of Pest Between 1860 and 1865

Abstract | The pages of mid-nineteenth-century periodicals published in the Hungarian capital reveal that most of the imprint addresses were situated in the Inner City of Pest. Between 1860 and 1865 a series of magazines and newspapers, including ARANY János' periodicals, *Szépirodalmi Figyelő* [Literary Observer] (1860–1862) and *Koszorú* [Garland] (1863–1865), were all published from this relatively small area. This paper identifies the physical proximity of the offices of periodical editors, publishers, and printers, and examines the urban environment that surrounded these premises. It argues that ARANY János, Hungary's most revered poet and editor at the time, experienced a working environment of interconnected communities with his contemporaries, made possible by the geographical closeness of editorial offices. These entangled networks fostered shared relationships among participants in the print culture of the Inner City of Pest. Finally, the article suggests that the image of the 'lonely editor', who seemingly works in solitary isolation, should be reconsidered since periodical editors have always been part of competition and collaboration networks created and sustained by the spatial proximity of these organizations.

Keywords | nineteenth-century periodicals, periodical editors, print culture, Pest, ARANY János

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Arany János 1860 október elején mint a Kisfaludy Társaság augusztus 1-jén újonnan megválasztott igazgatója¹ és egy frissen engedélyezett új folyóirat, a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztője érkezett meg Pestre.² Miután szeptember 14. és 29. között a lap ügyének intézése, illetve a Kisfaludy Társaság bizottsági ülésein való részvétel mellett szállást is sikerült bérelnie, október 2–3. körül harmadmagával, feleségével és leányával költözött be az Üllői út és a Három pipa (ma Erkel) utca sarkán álló kétszintes ház második emeletének egyik világos, négy szobás lakásába.³ A lakás által biztosított kilátás Arany szerint „excellens”, Juliska megítélésében „gyönyörű” volt: egyrészt a fél városra, másrészt, a gangra kiállva, a Gellért-hegyre láthattak rá. Aggodalomra a lakás elhelyezkedése és a ház lakói adtak legnagyobb okot számukra. Attól tartottak ugyanis, hogy a szélnek erősebben kitett második emeleti lakás télen „szellős”, azaz hideg lesz, illetve, hogy az „ügyes bajos dolgát” egymást közt „ököllel” igazító „kőszalakkokkal” (Arany László szerint cigányokkal is) szándékuk ellenére konfliktusba keveredhetnek. Ezért már 1862 tavaszán költözni terveztek, ám végül csupán két év múlva, 1864 tavaszán helyezték át lakhelyüket a közelben lévő Üllői úti 7. szám alatti, Kasellik Ferenc tervei alapján Steinbach Alajos kereskedő által 1839-ben építtetett klasszicista házba. A Három pipa utcai lakásról szóló levélbeli beszámolókból mind Arany, mind pedig Aranyné említést tett arról a tényről is, hogy szállásuk a városközponton kívül esett: Arany szerint „nem éppen a város közepén”, „a Szénatér közelében”, „a központtól kissé távol” helyezkedett el, Aranyné levele értelmében, jókora túlzással, „iszonyu nagy künn, messze” volt a Belvárostól.⁴

- 1 Csengery Antal 1860. augusztus 1-jén kelt levelében tudósította a hírről. Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. aug. 1., in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 415–416. A hírt a *Pesti Napló* 1860. augusztus 2-i száma közölte. Uo., 17, 886.
- 2 Joseph Worafta pesti rendőrigazgató 1860. szeptember 5-én továbbította Arany lapengedély iránti kérelmét a budai Helytartósági Elnökségnek. Vö. ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 898–901. Szeptember 14-én az engedély már megvolt. Vö. Arany János Szabó Károlynak, Nagykovács, 1860. szept. 14., in uo., 446–447, 447.
- 3 Szabó Károlynak szeptember 14-én kelt levele értelmében következő nap szándékozott Nagykovácsról Pestre utazni szállás végett, a lap ügyeit intézni és a Kisfaludy Társaság ülésein részt venni. Arany János Szabó Károlynak, Nagykovács, 1860. szept. 14., in uo., 446–447, 446. Tómpát szeptember 29-én írt levelében értesítette, hogy sikerült szállást találnia, és tervezett költözésük október 2-án vagy 3-án esedékes. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. szept. 29., in uo., 449–450, 449. Arany László ekkor még nem volt velük, ő Nagykovácsra maradt, hogy a gimnáziumot ott fejezze be. Vö. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. aug. 10., in uo., 429–431, 431. és Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1860. nov. 15., in uo., 467–468, 467.
- 4 Aranyék Három pipa utcai szállásáról mind a négy családtagtól rendelkezünk beszámolóval: Arany két Tómpának írt levelében, Arany László e levelek egyikéhez fűzött jegyzetében, Aranyné Ercsey Sándornénak, Juliska pedig bátyjának címzett levelében tett említést róla: „Költözésünk október 2: vagy 3-án történik, hogy az akadémiai nagygyűléskor már helyben lehessenek. Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben, mert a kik szent Mihálykor [...] költözni akarnak, azok már Jakabkor lekötik a szállást, s én elkéstem. Mindazáltal kaptam, világos jó négy szobát, nem is drágán,

A manapság Budapest egyik legforgalmasabb csomópontjaként ismert Kálvin (Széna) tér Aranyék fővárosba költözése idején a Pest Belvárosát körülvevő egykori középkori városfal határán, az ekkor már lebontott Kecskeméti kapunál helyezkedett el. A Három pipa utca, illetve az Üllői út tehát a várfal helyén húzódó Ország úton (ma Kiskörút) kívül esett, és a vidékies Ferencvároshoz tartozott.⁵ Ekkor még a Széna tér, az Üllői út, a Három pipa utca nem volt lekövezve. Egy korabeli visszaemlékező szerint az Üllői út falusias jellegű utca volt, többnyire földszintes házakkal, itt-ott falusi kocsi-
nak való állások vendégfogadókkal, kezdeténél a híres Két Pisztoly csárdával.⁶ A Széna (Kálvin) térről induló Soroksári úton (ma Ráday utca) még „csupa földszintes viskók” álltak, a Mészáros utca (ma Vámház körút) szintén kövezetlen volt.⁷ Az 1860-as években nyaranta homoksivatagga, télen sártengerré változó Széna téren (mely a rajta álló kálvinista templomról 1874-ben kapta mai nevét) hétről hétre nagy mennyiségű nyers-

csak hogy nem épen a város közepén. A Szénatér közelében van az (kálvinista embernek ott dukál) az üllői út és egy mellékútca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek három pipa útca az ő classicus neve. Száma no. 11. Nagyobb biztosságért földszint valami policzey-amt is van, de hisz attól én meglakhatom a második emeleten. A kilátás excellens, de félek, hogy télen át szellősnek fog bebizonyulni.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1860. szept. 29., in *uo.*, 449–450. „Lakásom még mindig a 3 pipánál: tavaszig ide címeznd leveleid. Ez egy 4 jó szobás szállás – ha Laczi feljő szükségünk van ennyire. De baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy 2-dik emelet, hogy biztos padlás nincs, kamra nincs, s a mi fő – hogy többnyire oly nép lakja, mely ököllel szokta ügyes bajos dolgát igazítani egymás közt. Szóval oly ház ez, hol szemünkbe mondják, vagy beizengetik hogy itt minden lakó becsületes, csak mi nem. Ezért, noha a szobák jók, s már igen lakályossá tettük – <ára> bére is mérsékelt – tavasszal költöznünk kell innen.” Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1861. aug. 25., in *uo.*, 572–575, 573. Arany László e levélhez fűzte jegyzetként: „Nagy ház volt, de tágas hátsó udvara sok apró épülettel s ezek sok kósza lakóval – cigányokkal is – voltak tele. Aranyt, a ki a »Hausbogen“-be *Schriftsteller*-nek írta be magát, a háziak betűszedőnek tartották, s ez ellen ő annál kevésbé tartotta szükségesnek tiltakozni, mert adóját is ehhez mérten szabták ki.” ARANY JÁNOS, *Levelezése író-barátaival 2. köt.*, Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése 4 (Budapest: Ráth Mór, 1889), 208. „Jó tágas szállásunk van, de iszonyu nagy künn, messze, és második emelet, különben jó, tiszta semmi élő állat nincsen benn – a mi Pesten nagy ritkaság, négy nagy szoba; de üresek, csak kettőt butoroztunk be – hárman vagyunk, kettőbe is elférünk.” Arany Jánosné Ercsey Sándornénak, idézi RUTTKAY Veronika, „Arany Jánosné levelei tükrében”, *Irodalomismeret* 9, 1–2. sz. (1998): 155–171, 161. „A ház szögletén lévén s körötte apróbb házak állván, nagyon ki van a szél rohamának téve. Hanem a kilátás gyönyörű. Egyfelől a fél várost, s nem tudom micsoda nevű helységet, másfelől – ha a gangra kiállunk – az egész szent-Gellértet beláthatni.” Arany Julianna Arany Lászlónak, idézi NYILAS Márta, *Arany János Budapestje* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1957), 12.

- 5 Az 1860-as években, a Belvároshoz és a Lipótvároshoz képest a József-, a Ferenc- és a Teréz-külváros falusias jellegű település volt. Vö. TOMSICS Emőke, *Budapest Atlantisza* (Budapest: Városháza Kiadó, 2015), 75.
- 6 A Széna (Kálvin) téren álló Két Pisztoly fogadó a 19. század első felében Pest egyik nevezetes szállója volt, amely vásárok idején jelentős forgalmat bonyolított. A század második felére kétes hírű helyé vált. Szigligeti Ede *Két Pisztoly* címmel írt népszínművet róla. A 19. század neves publicistái is írtak róla időnként. Lásd például HEVESI Lajos, „A Két Pisztoly”, in HEVESI Lajos, *Karcképek az ország városából*, tan., jegyz. SALY Noémi, 214–221 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015).
- 7 BÓKAY Árpád, „Milyen volt az 1860-as évek Pestje? I.”, *Budapest* 14, 12. sz. (1976): 36–39, 39. Kötetben: [BÓKAY Árpád], *Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember! Egy jeles orvos a régi Pestről*, kiad. BUZA Péter (Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2003). A hivatkozások a továbbiakban a könyvből származnak.

termény és ipari cikk cserélt gazdát, vásárosok piszkos sátrai borították, tarka seregben mozgó kofák és kirakataik előtt elnöklő szatócsok tarkították, az Üllői úton keresztül pedig tekintélyes csordák és óriási forgalmat lebonyolító terményeket szállító szekerek érkeztek ide.⁸ Mindez tehát Arany János 1860–1865 közötti pesti szállásaitól, az általa szerkesztett folyóiratok „szerkesztőségétől” néhány lépésre zajlott, így Arany méltán érezhette magát külvárosinak az itt eltöltött évek alatt.

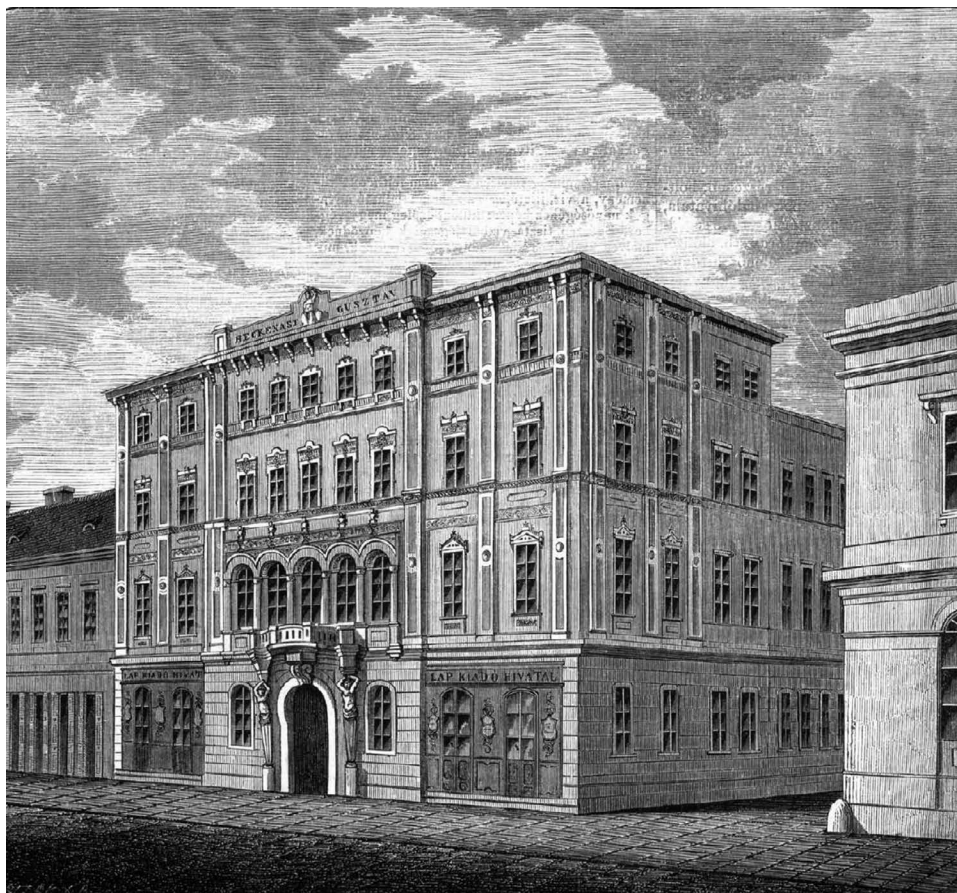
A Széna (ma Kálvin) tér az 1840-es évek második felében Rudolf von Alt ábrázolása alapján
(Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

A Három pipa utcai, illetve az Üllői úti szállás azonban mégsem volt olyan borzalmas távolságra a Belvárostól, mint ahogy mindezek alapján gondolhatnánk. Noha valóban kívül esett a városi forgalmon,⁹ a Széna téren áthaladva a Kecskeméti utcán és az Egyetem téren keresztül 8–10 perc alatt az Egyetem (ma Károlyi) utcában, illetve a Barátok (ma Ferenciek) téren, a korabeli irodalmi élet, a Belváros sajtónegyedének kellős köze-

⁸ Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 137, 45.

⁹ Bókay Árpád belgyógyász gyerekkorában 1858-tól szüleinek Pest egyik háromemeletes épületében, a Zrínyi-házban (a mostani Astoria Szálloda helyén) lakott. Emlékiratában innen kiindulva „járja körbe” a régi Belvárost, és meséli el, hogy milyen volt. Visszaemlékezik arra is, hogy amikor 1869–1870 táján édesapja 6000 forintért telket vásárolt a Múzeum utcában, az ismerősök azt gondolták, hogy a telek túlságosan marginális helyen fekszik: „A mi telkünk annyira kívül esett a városi forgalmon, hogy mikor Papa megvette, s az öreg Morlin bácsinak említette, hogy házat akar oda építeni s ott is akar lakni, fejét rázta s megjósolta, hogy el fogja veszíteni a praxisát, ha oda megyen lakni.” Bókay, *Ez a Bókay...*, 53.

pén lehetett lenni. Itt volt, egymástól néhány lépésnyire, az 1860-as évek két vezető kiadójának, az Egyetem utca 4. szám (ma Károlyi utca 14.) alatt Heckenast Gusztávnak, a Barátok tere 7. szám alatt pedig Emich Gusztávnak a könyvkiadóhivatala és a nyomdája. A Kiskörút (akkor Ország út és a Széna tér utáni folytatásában a Mészáros utca), a Hatvani (ma Kossuth Lajos) és Kígyó utca, valamint az Alsó Duna sor közötti területen csoportosult továbbá ez idő tájt a lapszerkesztőségek zöme is. Arany tehát voltaképpen jól választott szállást: olcsóbban, mint a történelmi Belváros által nyújtott lehetőségek, ugyanakkor csupán néhány percnyi sétára folyóiratainak kiadójától és nyomdájától, illetve a periodikaival szimultán megjelenő egyéb lapok szerkesztési helyszíneitől.

Heckenast Gusztáv kiadóhivatala az Egyetem u. 4. sz. (ma Károlyi u. 14.) alatt
a *Vasárnapi Ujság* 1863-as évfolyama 1. számának ábrázolása alapján

Emich Gusztáv kiadóhivatala, a későbbi Athenaeum 1898-ban lebontott épülete a Barátok tere 7. szám alatt (Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

A tanulmány következőképp azt a városi miliőt kívánja felfedni, amely az 1860-as évek Pestjére volt jellemző, különös tekintettel az 1860–1865 közötti évekre, Arany János lapszerkesztői tevékenységének idejére. Arra kíváncsi, hogy a nyomtatási kultúra milyen világába érkezett Arany az 1860-as évek első felében, melyek voltak azok az időszaki kiadványok, amelyek folyóirataival párhuzamosan, velük egy időben jelentek meg, térben hol helyezkedtek el e lapok szerkesztőségei, kiadóhivatalai és nyomdái, és lokációjuk mit mondhat el előállításuk folyamatáról, terjesztésükről, befogadásukról és nem utolsósorban a közöttük lévő kapcsolatokról. A nyomtatási kultúra fogalma ebben az értelemben nemcsak a nyomtatás útján létrehozott szövegeket, hanem a nyomtatványok produkciójában, disszeminációjában és recepciójában részt vevő személyeket, valamint az általuk e folyamatok elősegítésére létrehozott hálózatokat is magában foglalja; a megközelítés tehát a nyomtatványokat egyének, csoportok és közösségek, egyszóval a korabeli társadalom kontextusában helyezi el. A tanulmány mellett érvel, hogy Arany János és kortársai a lapszerkesztői munka révén olyan közös tapasztalatban részesültek, amelyre egymással szorosan összekapcsolódó, több szálon összefonódó hálózatok térbeli közelsége teremtett lehetőséget.

A nyomtatási kultúra közösségteremtő erejére vonatkozó elgondolások közül talán legismertebb Benedict Anderson elképzelt közösségekre vonatkozó eszmefuttatása, mely a „nyomtatáskapitalizmus” révén a sajtónak és az irodalomnak (főként az olvasás, tehát a befogadás révén) a modern nemzettudat megszületésében játszott szerepét hang-

súlyozza.¹⁰ Ez az elmélet az íróknak és lapszerkesztőknek a potenciális olvasókkal való kapcsolatteremtése szempontjából különösen hasznos a tanulmány számára is. Azok a személyek azonban, akik részt vettek a nyomtatványok létrehozásában, legtöbb esetben tényleges, személyes érintkezéseken keresztül tették ezt, egymással szoros kapcsolatban álló hálózatokból, ám gyakran rivalizáló közösségekből érkezve. Az angolszász periodikakutatásban a nyomtatási hálózatokra vonatkozó újabb javaslatok ezért a hálózatok funkciójának és mindennapi működésének megértését tűzték ki célul.¹¹ Laurel Brake például egyik gyakran idézett tanulmányában az újságírói hálózatok vizsgálatát önmagáért érdemes kutatási problémaként kezeli, és az írók, szerkesztők, újságírók, nyomdászok, kiadók és illusztrátorok közötti interakciók fokozottabb kutatását szorgalmazza.¹² Adott városi tér, esetünkben a történelmi Belváros nyomtatási kultúrájának szemrevételezése a felsorolt résztvevők együttes vizsgálatára ad lehetőséget. A tanulmány tehát azt kívánja feltárni, hogy írók, szerkesztők, kiadók és nyomdák hálózatai hogyan keresztezték egymást különféle lapok és társadalmi körök között a Belváros fizikai környezetében. Az épületek és utcák térbeli elhelyezkedésének az interakciók lehetőségeire és dinamikájára tett hatására, a kapcsolatok váratlan hatáskörének kiterjedésére, az egymásba fonódó mintázatok komplexitására kíváncsi. A régi Pest nyomtatási kultúrájának tanulmányozása ily módon időszaki kiadványok és könyvek, magas és populáris irodalom, nők és férfiak, irodalom, újságírás és színház kapcsolatára, az irodalom és a sajtó intézményi működésének mindennapi feltételeire irányítja a figyelmet. Mindez pedig végső soron Arany János szerkesztői tevékenységének megértését szolgálja.

A tanulmány célkitűzésének megvalósításához Arany János folyóirataiból és a velük párhuzamosan, tehát 1860–1865 között megjelenő szépirodalmi és divatlapokból, ismeretterjesztő képes hetilapokból, humorisztikus lapokból, illetve politikai napilapokból gyűjtöttem adatokat. Kiindulópontként a kiadványok kolofonjában feltüntetett információkat vettem figyelembe, melyek a szerkesztői irodák/szerkesztőségek, a kiadók, illetve a nyomdák hollétére vonatkozóan nyújtottak tájékoztató pontokat. A tanulmány keretei azonban nem tették lehetővé minden, Arany lapjaival egykorúan megjelenő időszaki kiadvány figyelembe vételét. A *Vasárnapi Ujság* épp 1861-től kezdett el oldalain a magyar hírlapirodalomra vonatkozó, évente megjelenő sajtóbibliográfiát közölni. A bibliográfiában néplapok, szaklapok, vidéki lapok csoportosításban feltüntetett időszaki kiadványokkal jelen írás nem foglalkozik. A tanulmány elsősorban az Aranyéval azonos laptípusba tartozó sajtótermékeket vette figyelembe, illetve a politikai és egyéb lapokból azokat, amelyeket Arany gyakran használt információforrásul saját lapjaihoz. A német nyelvű sajtó tekintetében a század második felében alap-

10 Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006), 35–43.

11 Az angolszász periodikakutatás intézményi háttéréről, diszciplináris helyzetéről, elméleti és módszertani megfontolásairól, fő kutatási irányvonalairól lásd tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, „Periodika-tudomány, periodika-kutatás: Az angolszász paradigma”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 221–245. DOI: [10.56232/ItK.2022.2.03](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.2.03).

12 Laurel BRAKE, „»Time’s Turbulence«: Mapping Journalism Networks”, *Victorian Periodicals Review* 44, no. 2 (2011): 115–127. DOI: [10.1353/vpr.2011.0015](https://doi.org/10.1353/vpr.2011.0015).

vetően egy politikai lapkultúrával számolhatunk.¹³ A legtöbb német nyelvű politikai lap azonban 1867 után indult, a vizsgált periódusban csupán a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt a lappiacon. Ezért a tanulmány nem foglalkozik a német nyelvű sajtóval sem. A korabeli könyvkereskedések, könyvesboltok feltérképezéséhez szintén Arany folyóiratai nyújtottak kiindulópontot, hiszen ezek rendszeresen tudósították olvasóikat nemcsak a megjelent új könyvekről, hanem arról is, hogy azokat Pesten hol lehetett megvásárolni.

Az alábbiakban tehát a régi pesti Belváros utcáin és terein való virtuális sétán keresztül tárja fel a tanulmány az 1860-as évek irodalmi és politikai lapszerkesztőinek munkakörülményeit, a szerkesztőségek, a kiadók és a nyomdák térbeli elhelyezkedését, illetve a kiadványok terjesztésének és nyilvános fogyasztásának olyan helyszíneit, mint a könyvesboltok és a korabeli kávéházak. Módszertanilag a legnagyobb kihívást az a probléma jelentette, hogy az egykori dinamikus interakciók a maguk totalitásában a narráció révén megragadhatatlanok, és az ellaposítás veszélye fenyegeti őket. Ezért mindvégig igyekeztem tudatában maradni annak a ténynek, hogy az utcák és terek komplex formációk, hogy a városi tér az építkezések, az átnevezések, az átszámolások révén folyamatosan változik, ezért egyetlen virtuális sétába nem sűríthető bele az 1860–1865 közötti belvárosi terek folyamatos változása.

Belvárosi anizx

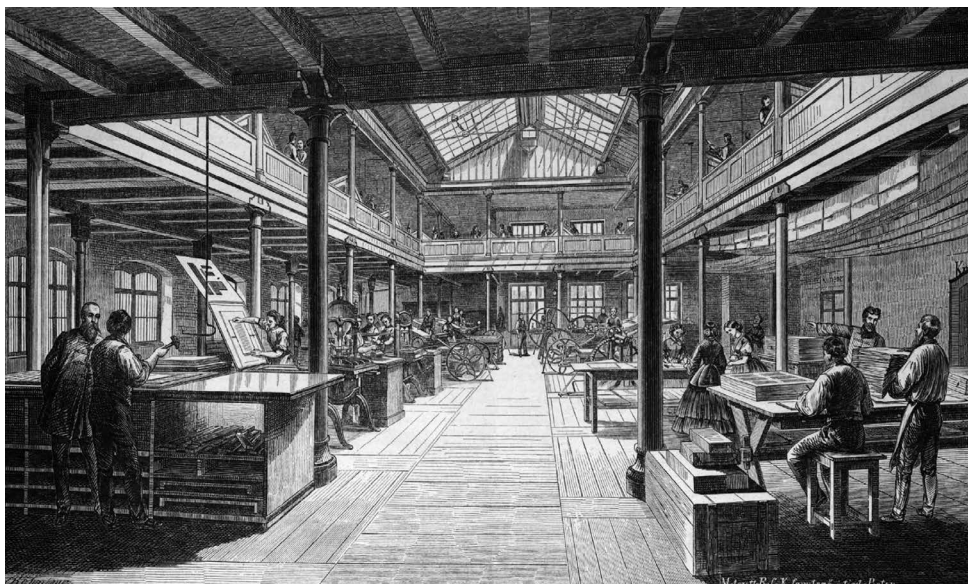
Noha a budapesti sajtónegyed, a magyar Fleet Street,¹⁴ vagyis a hírlapkiadás nagyvállalkozássá válásával az a körzet, ahol a sajtóval összefüggő intézmények (kiadók, nyomdák) tömörültek, az 1880-as évektől kezdődően a Lipótváros és a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) irányába tolódott ki, majd pedig a Nagykörút környékére tevődött át,¹⁵ az 1860-as években a Hatvani (Kossuth Lajos) utcával találkozó Barátok (Ferenciek) tere és ennek folytatása, az Egyetem (Károlyi) utca környékén volt. Itt székelt a kiegyezést megelőző időszak két legjelentősebb pesti kiadója, a két Gusztáv, Emich és Heckenast. A Ferenciek templomától a Kúria épülete előtt az Egyetem utca irányába elhaladva állt a könyvkereskedőből lett Emich kiadóhivatalának barokk épülete több lap szerkesztőségével és nyomdával. A kiadóhivatal és a nyomda az 1860-as években több

13 Köszönöm Ujvári Hedvig szíves tájékoztatását.

14 A londoni Fleet Street a 16. századtól kezdve az itt működő nyomdákról és könyvkiadásról vált híressé. A 19. században igazi sajtóközpont; itt készült a legtöbb brit nemzeti újság. Hasonló sajtóközpont volt Londonban a Fleet Streettől mintegy negyedórnyira fekvő Wellington Street, többek között Charles Dickens *Household Words* című lapja szerkesztőségi irodájának helyszíne. Ehhez lásd Mary L. SHANNON, *Dickens, Reynolds, and Mayhew on Wellington Street: The Print Culture of a Victorian Street* (Farnham–Burlington: Ashgate, 2015) DOI: [10.4324/9781315577067](https://doi.org/10.4324/9781315577067). Jelen tanulmány megírásában e könyvnek meghatározó szerepe volt.

15 Ehhez lásd: KÚTFALVI Oszkár, *Újságpalaták*, Irodalomtörténeti füzetek 122 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); BUZINKAY Géza, „A budapesti sajtónegyed kialakulása”, in *Urbanizáció a dualizmus korában: Konferencia Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeumban*, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, Tanulmányok Budapest múltjából 28, 285–294 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1999).

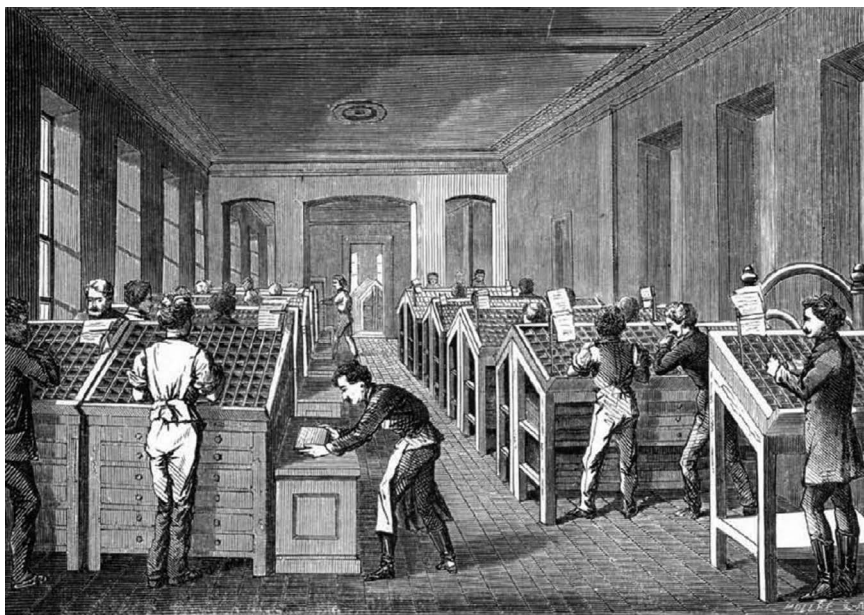
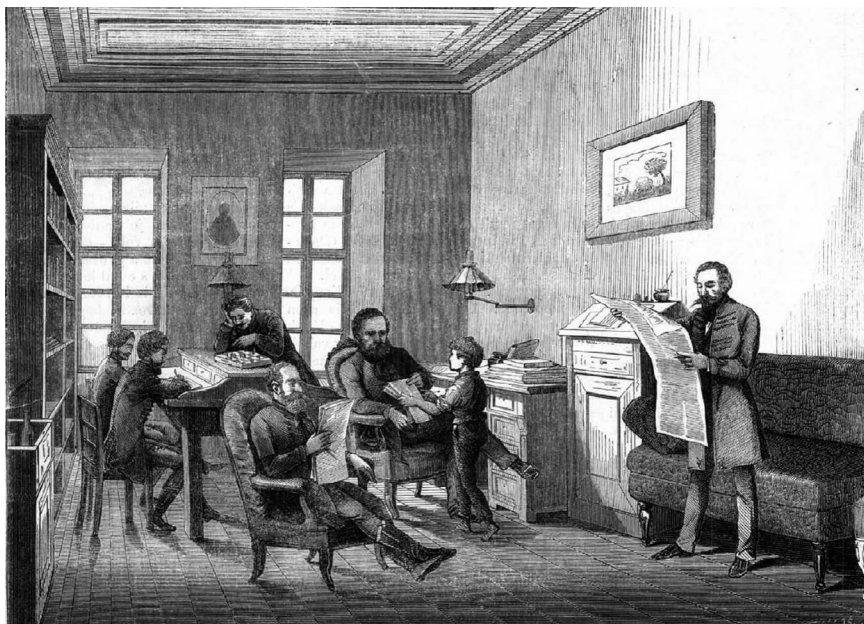
mint 200 embernek adott munkát.¹⁶ Az épülettől két-három percre, az Egyetem u. 4. szám alatt magasodott Heckenast 1862-ben kibővített díszes, háromemeletes, a kiadóhivatal, szerkesztőségeket és a nyomdát magában foglaló palotája. Ebben az épületben naponta mintegy 150 ember sürgött-forgott és kereste kenyerét: a kiadóban irodai munkatársak, expeditorok, könyvvezető pénztárnok segédeivel és írnokokkal; a szerkesztőségekben felelős szerkesztők, segédszerkesztők, állandó munkatársak; a nyomdában betűszedők, korrektorok, tördelők, a nyomtatási munkálatokban részt vevő személyek, csomagolók, lapkihordók, az összehcsomagolt példányokat a postahivatalba szállító háziszolgák.¹⁷ Ha e két kiadóhivatal és nyomda nem tette volna elég mozgalmassá a Hatvani utca Barátok terével való találkozása és az Egyetem tér közötti rövid szakaszt, akkor ott volt még Heckenast tőszomszédságában, az Egyetem u. 2. szám alatt Engel és Mandello kiadóhivatala és nyomdája is, a Barátok terén Eggenberger Ferdinánd könyvkereskedése, a Kúria és az Egyetemi Könyvtár, az Egyetem téren az Pesti Királyi Tudományegyetem épülete és az egyetemi templom.

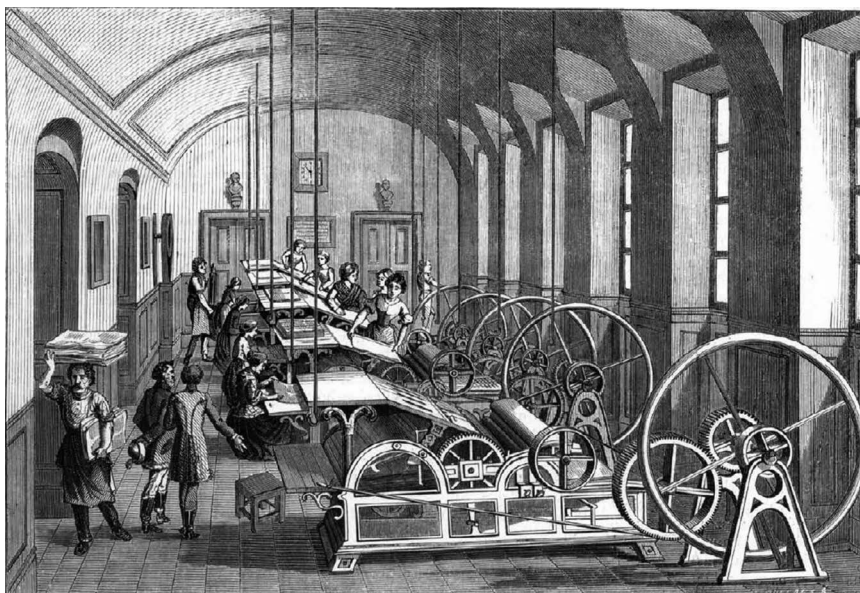
Emich Gusztáv nyomdája a *Gutenberg* című folyóirat 1867-es évfolyama
4. számának ábrázolása alapján

16 Vö. SOLYMOSSY Pál, „Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Könyvnyomdája”, *Gutenberg* 2, 4. sz. (1867): o. n. [mellékleten]

17 Vö. P. A. [ΠΑΚΗ Albert], „Hol és mikép terem a Vasárnapi Ujság”, *Vasárnapi Ujság* 10, 1–2. sz. (1863): 4–6, 15–18.

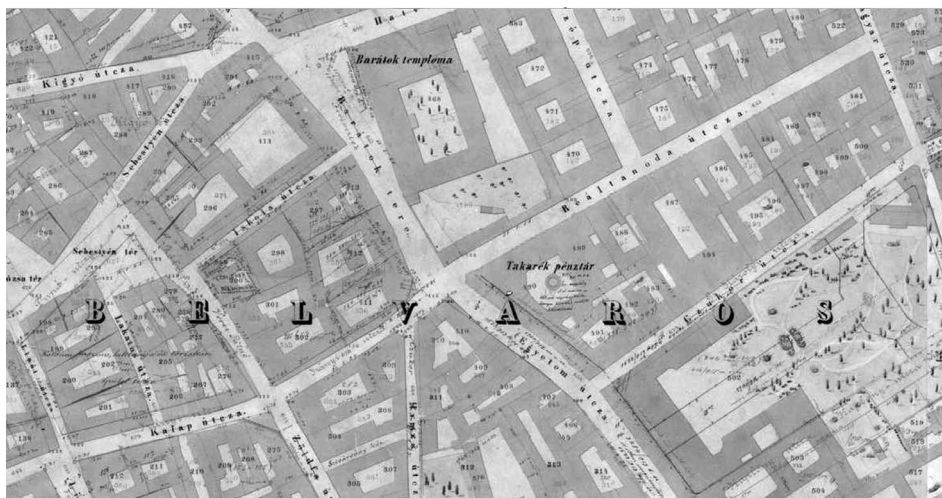
A *Vasárnapi Ujság* szerkesztői irodája és a szedők terme Heckenast kiadóhivatalában a lap 1863-as évfolyama 1–2. számának ábrázolása alapján

A *Vasárnapi Ujság* szállítási terme, illetve a gépterem Heckenast kiadóhivatalában
a lap 1863-as évfolyama 2. számának ábrázolása alapján

A régi Belváros ugyanis mindössze tíz térből és ötvenkét utcából állt,²¹ 1860–1865 között lakosainak száma pedig mintegy 140000–160000 között mozgott. Az Erzsébet-híd építése miatt a történelmi Belváros képe azonban a 19. század végén jelentős mértékben átalakult. A Kalap (ma Irányi) utca, a Ferenciek tere, a Kígyó tér és a Kígyó utca által határolt területen, a Belváros közepén 1894 nyaratól 1897 nyaráig 140 házát bontottak le. A városrész térképén az egykori jelentős topográfiai pontok közül így elpusztult az Arany János fővárosi tartózkodása idején még létező Városház, Rózsa, Sebestyén és Hal tér, a Barátok terének egy része és a környező utcák.²² Ezekről a terekről írta Krúdy:

A belváros kis terei olyanok voltak, mint a cukrárszobozok. Ott keringőzött a napfény-nyel a dunai szél; ragyogtak az állomáson a bérkocsik, amelyekből az imént szálltak ki a szarvaslábú grófnék; tiszta ruházatú öreg nyugdíjasok üldögéltek a padokon; a gyékénykosaras virslis és a császárszemlyeszagú pék kezét csókolta a fekete ruhás szobalányoknak, midőn becsengetett; a próbírmamzellek kígyózó dereka és a kalaposnék fehér blúza, regényességre vágyakozó virágárusnék bájos mosolya és a könyvkereskedők ezüstfeje tették hangulatossá a városrészt.²³

Részlet a régi Belváros térképéből a Barátok terével és az Egyetem utcával

21 Tomsics Emőke, „Az elsüllyedt Belváros”, *Budapesti Negyed* 1, 2. sz. (1993): 31–48, 31.

22 Vö. Tomsics Emőke, „A láthatatlan Belváros: A Belváros mentális képének változása a fényképek tükrében, a 19. század második felében”, in *Tanulmányok Budapest múltjából* 36, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, 207–252 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2012), 207; TOMSICS, *Budapest Atlantisza*, 17.

23 KRÚDY Gyula, *Bukfenc, A kultúra regénytára* 1 (Budapest: Kultúra Könyvkiadó Részvénytársaság, 1918), 65.

Arany és kortársai tehát a Belváros közepének azóta nagymértékben módosult térszerkezetét tapasztalhatták meg mindennapi sétáik során. Az utcákon és tereken ráadásul ekkor gyalogos és lovaskocsis forgalom zajlott, nagyobb távolságokra villamos helyett még omnibusz szállította az utasokat, az utcák éjszakai megvilágítását villany helyett gázlámpák biztosították. A Ferenciek terén a 18. század közepére elkészült Ferencesek temploma előtt 1835 óta álló Nereidák (Najádok), Pest első díszkútja körül volt a város legnagyobb bérkocsiállomása.²⁴ E kocsik 1868 előtt csak egy-két belvárosi utcában jártak kövezett úton, a többi kövezetlen volt; nagyobb mérvű kövezési munkálatok csak 1868 után kezdődtek, aszfaltozás csak az 1870-es évek elején a forgalmasabb utcákban.²⁵ A szűk utcák és a keskeny járdák komoly veszélyforrást jelentettek a gyalogosok számára, akik sokszor az utcák közepén voltak kénytelenek járni, szüntelen riadozva a mellettük elrobogó fiákerektől és konflisoktól.²⁶ A forgalmat nagymértékben bonyolították és akadályozták a belvárosi terekbe betolakodó teherszállító kocsik, amelyek még az olyan elegáns utcákra is bejártak, mint a Váci utca.²⁷ Állandó forgalmi akadályt képeztek továbbá az építkezési állványok, téglahalmok, az üzletek elé kirakott áruk, az ernyők vasrúdjai és különböző utcán végzett tevékenységek, mint például a tűzifa hasogatása.²⁸

A belvárosi utca a közlekedő ember szemével nézve száraz időben poros, esőben sáros és piszkos volt. A reformkor óta, a már Széchenyi által is kárhozott pesti por (és sár) Arany János levelezésének is vissza-visszatérő témája.²⁹ Szász Károly 1860 nyarán így üdvözölte Pestre költözését: „Gratulálok, hogy végre a kőrösi homokból kievickélhetsz s át zárandokolsz a pesti – porba!”³⁰ Arany családjáról 1862 nyarán azt írta Tompának, hogy „rég vágnak Szalontára, kivált ebből a forró, bűdös, poros Pestből, ohajtanak üdülni menni valahova már egyszer, s pihenni.”³¹ Szabó Károly 1868 júliusában, a magyar orvosok és természetvizsgálók marosvásárhelyi nagygyűlését megelőzően pedig azt gondolta, hogy Arany semmi jobbat nem tehetne, mint ha „e jó alkalmat használva a pesti porból egy pár hétre a székely föld bércei közé” menekülne.³² A porhoz az ablakokból gyakran az utcára öntött szemét és szennyes víz, a kóbor kutyák, a vá-

24 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 39.

25 Uo., 94. és Tomsics Emőke, „Valóság, tervek, ábrándok: Civil vélemények és elképzelések Buda-Pestről az 1860-as években”, *Budapesti Negyed* 15, 2. sz. (2007): 147–178, 165; 167.

26 A kocsik járdára való felhajtását egy 1865-ös rendelet tiltotta meg, a gyalogos és fogatos közlekedés elkülönítésére pedig csak 1868-tól került sor először a Váci utcában, kiemelt kősoros járdaszegély létesítésével. Belterületeken a járdák kialakítását 1874-től tette kötelezővé a főváros. Uo., 164; 167–168.

27 A teherrel megrakott szekerekkel való közlekedést csak 1894-ben szabályozta a főváros. Uo., 170.

28 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 92.

29 Széchenyi István 1837–1840 között keletkezett terjedelmes, töredékben maradt kéziratot szánt a témának; írása csak halála után, 1866-ban jelent meg: SZÉCHENYI István, „Pesti por és sár”, in *Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból*, 2. köt., kiad. Török János, 1–138 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1866).

30 Szász Károly Arany Jánosnak, Kunszentmiklós, 1860. aug. 15., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 431–432, 431.

31 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. júl. 28., in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, kiad. Új Imre Attila, Arany János összes művei 18, 89–92 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 91.

32 Szabó Károly Arany Jánosnak, Kolozsvár 1864. júl. 30., in uo., 469–471, 470.

roson áthajtott állatok nyoma és a bérkocsállomások tisztátlansága is társult.³³ A szűk utcákban egy kiadós eső tovább nehezítette a közlekedést, hiszen a háziurakat csak 1868-ban kötelezte egy tanácsi rendelet, hogy ereszcsonatarnával lássák el házukat.³⁴ Az utcák forgalmát gyümölcs- és virágárusok tarkították, illetve a kor olyan tipikus figurái mint a fenyves madaras tót, a gesztenyesütő, a Duna-vizes, a pesti hordár, a kintornás, az olajos, a drótos tót és a csizmatisztító, a Hal téren, a Lipót, Cukor és Reáltanoda utcákban gombozó gyerekek, a vásártereken, a színházban, a Városligetben és népmulatságokban feltűnő gaminok (pesti utcagyerekek), illetve a csirizes bögrével meg egy nyaláb hirdetéssel közlekedő cédularagasztó.³⁵

Pest kereskedőváros lévén, az utcai élethez a vásárok is szorosan hozzá tartoztak: az évi négy nagyobb vásár mellett csak a Belvárosban 12 hetivásárt tartottak, kedden és pénteken.³⁶ A belvárosi hetivásárok helyszínei közül a Városház téri és a Széna téri piac emelkedő ki, az utóbbin például rőfös- és ruhakalmárok, cipészek, hentesek és mészárosok kínáltak árujukat, és kapható volt itt dohányzószer, sajt, szappan, pacal, parasztkalap, sütemény és kenyér, zöldség, vaj, tejföl, burgonya, hüvelyes és veteményes áruk.³⁷ A Duna-partot a piaci kofák gyékényerdői kísérték végig: gyümölcs- és dinnyeárusok, tojásos és zöldséges kofák, halasok, rőfösök, cipészek és játékszer-kereskedők kínálták portékájukat.³⁸

A Belváros építészete az 1860–1865 közötti időszakban gyakran ellentmondásos, sőt kaotikus látványt nyújtott a járóelők számára. Az utcák képét (egészen a 19. század végéig) a földszintestől négyemeletesig terjedő házak váltakozása határozta meg, melyek sok esetben nem is álltak az utca vonalával egy síkban.³⁹ Az 1837–1847 között épült klasszicista Nemzeti Múzeum épülete körül még 1870-ben is olyan házikók nyomorogtak, melyeknél, a *Fővárosi Lapok* szerint a hortobágyi csapszék is különb volt.⁴⁰ Ugyanakkor a század második felének nagyarányú gazdasági fejlődése épp az 1860-as években indult, és a városkép átalakulására is nagy hatással volt. A párizsi és bécsi

33 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 92.

34 Azelőtt többnyire a gyalogosok nyakába csorgott a háztetőről lefolyó víz. Tomsics, „Valóság, tervek, ábrándok...”, 169.

35 A *Vasárnapi Ujság* 1865-ben cikksorozatot közölt az 1860-as évek pesti utcáinak némely tipikus figurájáról: „Fővárosi képek I. A fenyves madaras tót Pesten”, *Vasárnapi Ujság* 12, 3. sz. (1865): 29; „Fővárosi képek II. A gesztenyesütő”, *Vasárnapi Ujság* 12, 4. sz. (1865): 41–42; „Fővárosi képek III. Dunavizes”, *Vasárnapi Ujság* 12, 5. sz. (1865): 52–53; „Fővárosi képek IV. A pesti hordár”, *Vasárnapi Ujság* 12, 14. sz. (1865): 161; „Fővárosi képek V. A kintornás”, *Vasárnapi Ujság* 12, 19. sz. (1865): 224–225; „Fővárosi képek VI. Gombozó gyerekek”, *Vasárnapi Ujság* 12, 21. sz. (1865): 248–249. A gaminokról lásd: Tankréd, „A pesti utcagyerek (Életkép)”, *Hazánk s a Külföld* 1, 37. sz. (1865. szept. 10.): 584–587. Az utolsóhoz vö. Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 100.

36 Uo., 101.

37 JALSOVSZKY Katalin és TOMSICS Emőke, *Budapest, az ikerfőváros, 1860–1890*, tan. BUZINKAY Géza (Budapest: Helikon Kiadó, 2003), 136. A Városház téri Mikulás-piacot az ott megvásárolható portékákkal együtt Szendrey Júlia is megörökítette *A Mikulás* című elbeszélésében, mely 1863 decemberében Arany János *Koszorújában* jelent meg: Sz. J. [SZENDREY Júlia], „A Mikulás”, *Koszorú* 1.2, 24. sz. (1863. dec. 13.): 569–571. Kötetben: SZENDREY Júlia, *Elbeszélései és meséi*, kiad. GYIMESI Emese, 87–92 (Budapest: Szendrey Júlia-kutatás, 2021).

38 JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros...*, 98.

39 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 78.

40 Uo., 151.

példákat eklektikusan alkalmazó bérpalota építési láz 1853-tól 1872-ig 29 százalékkal növelte a pesti házak számát.⁴¹ Ebben az időszakban készült el több középület, mint az Akadémia palotája, a Képviselőház Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utcai épülete, illetve a Hentzi generális által 1849-ben lebombázott Vigadó (Redoute) felújított épülete is.⁴² Arany János lakhelyének közvetlen szomszédságában, a Széna tér, illetve a Nemzeti Múzeum körül is jelentős építkezési munkálatok folytak: a Múzeum háta mögött a Nemzeti Lovarda két oldalán 1865-ben készült el a Károlyi- és a Festetics-palota; 1863–1864-ben épült a Széna tér első, Ybl Miklós által tervezett nagyvárosias bérháza, a Geist-ház Geist Gáspár sertésnagykereskedő számára.⁴³ A Duna-part kiépítése és szabályozása szintén az 1860-as évek első felében kezdődött el.

Szerkesztők a Belvárosban

Amikor 1860. november 7-én Arany János *Szépirodalmi Figyelőjének* első száma megjelent, *Előrajz* címen közölt programadó szövegében az újdonsült szerkesztő egyértelműen kifejtette a folyóirat célját ekképp fogalmazva: „Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelenik: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.” E tér, mint a szöveg folytatásából kiderül, a szépirodalmi törekvésekre vonatkozó metareflexív dimenzió megjelenésére vonatkozott, vagyis az irodalmi élet történéseinek folyamatos és szisztematikus reflektálására:

A létező folyóiratok közt egyet sem tudunk, mely feladatául tűzte volna szépirodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kísérni. Könyv, könyv után jelenik meg, nevek tűnnek föl és el, anélkül hogy valaki fáradságot venne amazok becsét, ezek értékét csak egy szóval is méltánylani; kivéve néhol egy banalis ajánlatot, mely mi különbséget sem tesz a műremek s a hivatlan együgyűség első gagyogása közt. Ez nem maradhat így: művelt irodalomban nem szabad így lennie. Józan, méltányos, körülményeinket ildomosan számbavevő bírálat szüksége elútasíthatlan. Írók és közönség érdeke egyaránt kívánja ezt. Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell. S a közönség méltán megvárja az irodalomtól, hogy ez maga tájékozza őt világra bocsátott szüleményei iránt.

E kiáltó szükség az melyen a *Szépirodalmi Figyelő*, erejéhez képest segíteni, elszánta magát.⁴⁴

41 Vö. CSORBA László, „A folyamatos gyarapodás időszaka”, *Budaepesi Negyed* 6, 2–3. sz. (1998): 62–105, 88.

42 Az építkezések és a városkép változása minden bizonnyal a kor hétköznapi embereire is nagy hatással volt. Szendrey Júlia Horvát Árpáddal kötött házasságából született kisebbik fia, ifj. Horvát Árpád például a bátyjával, Attilával közösen írt és „szerkesztett” kéziratot folyóiratában, a *Tarka Művekben* versben örökölte meg az Ybl Miklós által tervezett Ideiglenes Képviselőház megnyitását. A kéziratot folyóirat kiadását és a költeményt lásd GYIMESI Emese, *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában: Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkori levelei, versei és játéka 1840–1870*, Magyar családtörténetek: Források 2 (Budapest: Gyimesi Emese, 2019), 189.

43 JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros*, 119.

44 ARANY János, „Előrajz”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 1. sz. (1860. nov. 7.): 1–2, 1.

A *Szépirodalmi Figyelő* majd a *Koszorú* megjelenése idején Arany a következő szépirodalmi folyóiratokra gondolhatott, hiszen ezek voltak ekkor a lappiacon: a *Hölgyfutár* (1849–1864), a *Divatcsarnok* (1853–1863), a *Nővilág* (1857–1864), a *Nefelejts* (1859–1875), a *Családi Kör* (1860–1880) és a *Pesti Hölgydivatlap* (megjelenése első öt hónapjában *Magyar Hölgydivatlap*) (1860–1873). Arany folyóiratainak megjelenése idején mindvégig jelen volt továbbá két élclap, az *Üstökös* (1858–1918) és a *Bolond Miska* (1860–1875). E két utóbbit azért vettem be a vizsgálatba, mert alapítóik irodalmi lapokat is szerkesztettek, ebben a tekintetben pedig a szerkesztők személyére vonatkozó átfedések tapasztalhatók e periodikáknál. Az enciklopédikus lapok közül, hasonló okok miatt, kitértem a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) és *Az Ország Tükre* (1862–1865) szerkesztőségére is. A politikai napilapok közül a *Pesti Napló*, *A Hon* és a *Magyar Sajtó* került be a vizsgált periodikák sorába, mivel a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* híryanagya forrásként ezekre a lapokra utalt leggyakrabban. Ez utóbbi szempont, illetve a szerkesztő személye indokolja az 1864-ben induló *Fővárosi Lapok* (1864–1897) jelenlétét is. A vizsgálatba elsősorban az Arany lapjaival párhuzamosan mindvégig jelen lévő időszaki kiadványokat vettem be, a rövidebb ideig (néhány hónapig vagy évig) fennálló folyóiratok nem szerepelnek az alábbi felsorolásban. A szerkesztők, társszerkesztők, főmunkatársak feltüntetésénél a lapok kolofonjában, illetve borítóján feltüntetett adatokat vettem figyelembe, ez nem jelenti azt, hogy más jelentős háttérmunkások ne lettek volna az adott lapnál. Továbbá annak a ténynek is tudatában voltam, hogy a lap kolofonjában feltüntetett szerkesztői szállás esetenként nem a kiadvány nevesített szerkesztőjének szállására, hanem a valamilyen oknál fogva ideiglenesen a lapot ténylegesen szerkesztő munkatárs lakhelyére vonatkozott.

Amikor Arany János 1860 októberében megérkezett Pestre, a *Hölgyfutár* szerkesztősége a Lövész utca 10. szám alatt volt, az első emeleten. Innen költözött 1861. szeptember 24-től a Zöldkert (1862. április 1-től az átnevezés miatt Reáliskola – később Reáltanoda) utca 6. szám alá (április 29-től a lap a szerkesztő szállását ugyanitt tüntette fel, a szerkesztőség címéül pedig az Ország út 15-öt adta meg). 1863. január 1-től a folyóirat a szerkesztőség helyeként a Kalap utca 17-et tüntette fel, március 3-tól pedig a Zöldfa utca 11-et, egész 1865, vagyis a minket érdeklő periódus végéig. A lapot 1860 végén még Emich Gusztáv adta ki, őt váltotta 1863. július 2-ától Kertész József. A *Hölgyfutár* szerkesztői és főmunkatársai az 1860–1865 közötti időszakban meglehetősen gyakran változtak: Arany János Pestre érkezése idején, 1860 őszén a felelős szerkesztő Tóth Kálmán volt. Tóth mellé lépett be 1861. november 12-től főmunkatársként Vadnai Károly. 1862. január 9-től az ideiglenes felelős szerkesztő Szokoly Viktor volt, Vadnai maradt főmunkatársként. 1862. január 30-tól a főmunkatársi pozícióban Vadnait Vértesi Arnold váltotta. 1862. április 1-től a *Hölgyfutár* felelős szerkesztője Bulyovszky Gyula, szerkesztőtársa pedig Balázs Frigyes volt. Utóbbi 1863. január 1-től lett felelős szerkesztő, Lauka Gusztáv főmunkatársi hozzájárulásával, aki mellé szintén főmunkatársként társult január 27-től Rózsaági Antal. Rózsaágit 1863. június 4-én váltotta a főmunkatársi szerep körben Kormos Béla, október 22-től pedig Balázs Frigyes felelős szerkesztősége mellett 1864. február elejéig Dobsa Lajos volt a lapvezér.

A *Divatcsarnok* szerkesztője 1860-ban Szabó Richárd volt, aki a Nádor utcabeli Osvald-házban lakott, a lapot ekkor Werfer Károly adta ki, 1862-től Emich Gusztáv, 1863-

ban pedig Noseda Gyula. A szerkesztést 1863 januárjában Vértesi Arnold vette át, a lap azonban július elején megszűnt.

A *Nővilág* szerkesztője 1860. július 1-től a Nagymező utca 17. szám 2. emeletén lakott, innen költözött szeptember 30-tól a Lipót utca 34. alá. Lakhelye 1861. december 1-től a Mészáros utca 2. alatt volt, 1862. április 20-tól a Kalap és a Himző utca sarkán lévő 1-es számú házban, október 10-től pedig a Zöldfa utca 14-ben. 1863-ban a Lipót és a Mészáros utca sarkán lévő 2. számú ház 2. emeletére költözött, október 1-től pedig a Bástyá utca 22. alá. 1864. május 1-től az Újvilág utca 6., majd június 5-től a 13. szám alatt lakott, egészen a lap megszűnéséig. A lapot Vajda János szerkesztette, és Heckenast Gusztáv adta ki. Vajda 1859–1863 között egészségügyi okokból vagy más lapnál való elfoglaltsága miatt rövidebb időre többször is segédszerkesztőjére, Bús Vitézre [Matkovich Pálra] vagy a lap főmunkatársára, Bajza Jenőre bízta a tényleges szerkesztést. A szerkesztői szállások változása időnként ez utóbbiak lakhelyét (a Mészáros utca esetében Bajzáét) jelöli.⁴⁵

A *Nefejejtset* 1860 őszén a Belvárosban, a Magyar u. 5. szám alatt szerkesztették, 1861. május 5-től pedig a Zöldkert (november 3-tól a Reáliskola) utca 6. szám alatt. 1862. április 20-tól a szerkesztői szállás az Üllői út 8. szám alatt volt, 1863. május 24-től pedig ismét a Reáliskola utca 6-ban. 1864. augusztus 7-től a szerkesztő magánszállását a budai Népszínház melletti Széchenyi utca 89. szám alatt jelölte meg a lap, október 9-től a szerkesztőségi iroda a Sebestyén tér 1. alá költözött. Ez 1865 végéig nem változott. A *Nefejejts* felelős szerkesztője 1860 őszén Bulyovszky Gyula volt, kiadótulajdonosa pedig Kozma Vazul. 1862 áprilisától Bulyovszky mellett társszerkesztő Friebeisz Ferenc, a folyóirat pedig ekkortól saját kiadásukban jelent meg.

A Kánya Emília által szerkesztett *Családi Kör* szerkesztőségi címe 1860 őszén még a Hajó utca 8. szám 2. emeletén volt, innen költözött 1861. május 12-től a Kalap utca 17. 2. emeletére, és itt is maradt a vizsgált időszakban mindvégig. A *Családi Kör* szerkesztőt nem, nyomdát viszont gyakran váltott: kezdetben Engel és Mandello adta ki, majd Kánya Emília kiadásában jelent meg, a vizsgált periódusban pedig Emich Gusztáv nyomdájában, Kertész Józsefnél, illetve Khór és Wein-nál nyomtatták.

A *Pesti Hölgydivatlap* szerkesztőségi szállása Arany János fővárosba költözése idején az Aldunásor 3. szám alatt volt. Innen költöztek 1861. május 15-től a Kerepesi út 5. szám alá, majd november 1-től az Újvilág u. 17-be, egészen 1865 végéig. A folyóirat kiadótulajdonosa és felelős szerkesztője Király János volt, mellette a főmunkatársi szerepkört 1860-ban Bródy Zsigmond, 1861-től Beniczky Emil, 1864-től pedig Áldor Imre töltötte be. A *Családi Kör*höz hasonlóan a periodika gyakran váltott nyomdát. 1860–1865 között Herz János, Poldoni Ede és Noseda Gyula, Gyurián József, Bartalits Imre és Kertész József nyomdájában nyomtatták.

A Jókai Mór által vezetett *Üstökös* szerkesztősége, egy 1863 áprilisától 1865 augusztusáig tartó megszakítás kivételével, 1860–1865 között mindvégig az Ország út 18. szám 2. emeletén volt. 1863 áprilisa és 1865 augusztusa között az élclap ideiglenes felelős szerkesztői feladatait Dienes Lajos látta el, aki 1863-ban a Papnövelde utca 1. szám, 1865-ben

45 Vö. VAJDA János, *Publicisztikai írások 1.*, kiad. MIKLÓSSY János, SERES József és M. VARRÓ Judit, Vajda János összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 579.

pedig a Mészáros u. 8. szám alatt lakott. A kiadótulajdonos Jókai volt, a lapot 1860–1863 júliusa között Landerer és Heckenast nyomtatta, utána Emich Gusztáv.

A *Bolond Miskát* 1860 őszén a Lövész utca 10-ben szerkesztették, 1861. október 13-tól a Zöldkert utca 6. szám alatt, 1862. augusztus 3-tól a Kalap utca 17-ben, 1864. október 2-től pedig a Dohány utca 1. első emeletén. 1860–1865 között a felelős szerkesztői pozíció váltakozva Tóth Kálmán és Szokoly Viktor között oszlott meg, a lapot pedig mindvégig Emich Gusztáv adta ki.

A Pákh Albert felelős szerkesztésében Jókai főmunkatársi hozzájárulásával megjelenő *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségi irodája Heckenast Gusztáv Egyetem utca 4. szám alatti kiadóhivatalának második emeletén volt, Pákh szerkesztői szállása pedig a közelben lévő Magyar utca 1. szám alatt. A Kemény Zsigmond szerkesztésében megjelenő *Pesti Napló* szerkesztősége 1860 őszén még a Szép utca 1. szám első emeletén volt, innen költözött 1861 áprilisától Emich Gusztáv Barátok tere 7. szám alatti kiadóhivatalába. Ugyanitt volt az Emich Gusztáv nyomdájában nyomott, Jókai felelős szerkesztésében megjelenő *A Hon* szerkesztőségi irodája is. Az 1860 végén még Hajnik József felelős szerkesztésében megjelenő *Magyar Sajtót* a Kalap és Himző utca szögletén lévő 1. számú házban szerkesztették. 1863 január elejétől, Vajda János, majd 1864 májusától Pákh Albert szerkesztésében pedig Heckenast kiadóhivatalában, az Egyetem u. 4-ben. Az 1864-ben Tóth Kálmán főszerkesztésében Vadnai Károly főmunkatársi közreműködésével induló *Fővárosi Lapok* szerkesztőségi irodája a Reáliskola utca 6. szám első emeletén volt, ugyanazon év április 28-tól a Lipót utca 1-ben, június 9-től a Magyar utca 7., majd 1865 júliusától ismét a Lipót utca 1. szám alatt.

E száraznak és unalmasnak tűnő felsorolás azt kívánja láthatóvá tenni, hogy topográfiai pontok, személyek, szerkesztőségek, kiadók, nyomdák révén az 1860-as évek első felének sajtója milyen bonyolult kapcsolatok révén volt része a belvárosi térben egymáshoz voltaképpen nagyon közeli intézményekből álló nyomtatási kultúra hálózatainak. Hiszen a fenti felsorolásban említett szerkesztőségek, kevés kivételtől eltekintve, a Belvárosnak a Kiskörút (akkor Ország út), a Kossuth Lajos (akkor Hatvani) és Kígyó utca, illetve az Alsó Duna sor által határolt területén helyezkedtek el. A legtöbb szerkesztőség a szerkesztő lakhelyén működött, csak a nagyobb, szélesebb munkatársi gárdával dolgozó lapoknak és újságoknak volt (rendszerint a kiadó épületében működő) külön szerkesztőségi irodája. A szerkesztők (és így velük a szerkesztőségek) a tavaszi és őszi házbérnegyedkor előidézett költözési hullám során, mely a lakberek állandó emelkedésével magyarázható,⁴⁶ azonban gyakran változtatták lakhelyüket, de a költözések túlnyomó többségére a megnevezett belvárosi tér határain belül került sor. A Lövész utca a mai Királyi Pál utca, a Zöldkert, majd Reáliskola utca a mai Reáltanoda utca, a Kalap a mai Irányi utca, a Zöldfa a mai Veres Pálné, a Lipót utca a mai Váci utcának a Kossuth Lajos utca és a Vámház körút közötti szakasza, a Mészáros utca a mai Vámház körút, a Himző a mai Cukor utca, az Újvilág a mai Semmelweis utca, az Aldunator a mai Belgrád rakpart, az Ország út a mai Múzeum körút, a Bástya, a Magyar, a Papnövelde és a Szép utca neve változatlan maradt. A fenti szerkesztőségi szállásokból csupán

46 Vö. JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros*, 98.

a terézvárosi Nagymező utca, a budai Széchenyi (ma Lánchíd) utca, a Hajó (ma Fehér Hajó) utca, a Kerepesi út és a Dohány utca esett a Belváros fent említett határain kívül.

A korabeli szerkesztőségek, szerkesztői szállások zöme tehát voltaképpen egymástól alig néhány percnyi távolságra helyezkedett el. Az egyes szerkesztők nyilvánvalóan tudtak egymásról, sőt, nagy eséllyel gyakran találkoztak is az utcán ügyes-bajos dolgaik intézése közben. Többször fordult elő továbbá, hogy a szerkesztői szállások nemcsak közel egymáshoz, hanem azonos épületben voltak. Ennek csak részben volt oka, hogy egy-egy szerkesztő időnként párhuzamosan több lapot is vezetett. 1860–1861-ben Tóth Kálmán például a *Hölgyfutárt* és a *Bolond Miskát* is szerkesztette, így a két lap szerkesztői szállása azonos címen (1860-ban a Lövész utca 10-ben, 1861-ben a Zöldkert utca 6-ban) volt. 1863 elején a Kalap utca 17-ben adott pillanatban három szerkesztőség is működött: a *Hölgyfutáré* a földszinten, a *Családi Köré* a 2. emeleten, és ugyanebben az épületben szerkesztették a *Bolond Miskát* is.

Az 1860–1865 között megjelenő különböző időszaki kiadványok gyakran az azonos szerkesztők és főmunkatársak személye révén is átfedésben voltak egymással: Tóth Kálmán nemcsak a *Hölgyfutárnak* és a *Bolond Miskának* volt a szerkesztője, hanem az 1864-ben induló *Fővárosi Lapoknak* is; hasonló módon, Vadnai Károly nemcsak a *Hölgyfutár*, hanem a *Fővárosi Lapok* főmunkatársaként tűnik fel Tóth Kálmán mellett, de a két lap között 1863-ban egy rövid ideig *Az Ország Tükre* lapvezetője is volt. Szokoly Viktor úgyszintén ott van mindhárom lap munkatársi gárdájában, de tudvalevő, hogy bedolgozott Kánya Emília *Családi Körébe* is.⁴⁷ 1862-ben adott pillanatban Bulyovszky Gyula párhuzamosan szerkeszti a *Hölgyfutárt* és a *Nefelet*; Pákh Albert ott van a *Vasárnapi Ujság* és a *Magyar Sajtó* szerkesztőségében; Jókai a *Vasárnapi Ujság*, az *Üstökös* és a *Hon* szerkesztői gárdájában; Vajda János a *Nővilág* szerkesztése mellett 1861 áprilisa és decembere között a Kozma Vazul által kiadott *Csatár*; 1863. januárja és júniusa között a *Magyar Sajtó* felelős szerkesztője volt.

Az időszaki kiadványok létrehozásában részt vevő különböző személyek nemcsak a szerkesztőségek térbeli közelsége és a különböző lapoknak való munkatársi szerepkör révén voltak egymás tudatában. Az időszaki sajtó produkciójának bonyolult hálózatain belül ugyanis a kiadók és a nyomdák jelentették azokat a csomópontokat, ahol több kiadvány egyszerre, azonos helyszínen találkozott. 1860–1861-ben például Emich Gusztáv adta ki a *Hölgyfutárt*, a *Bolond Miskát* és a *Pesti Naplót*, 1862-ben szintúgy, de ekkor Emich nyomdájában nyomtatták a *Divatcsarnokot* is. 1863-ban szintén Emich nyomdájában és kiadóhivatalában találkozott Arany János *Koszorúja*, a *Hölgyfutár*, a *Családi Kör*, az *Üstökös*, a *Bolond Miska* és a *Pesti Napló*. 1864–1865-ben a *Koszorú*, a *Bolond Miska*, a *Pesti Napló* kiadója még mindig Emich volt. Hasonló módon 1860-ban Heckenast kiadóhivatalában és nyomdájában találkozott a *Szépirodalmi Figyelő*, a *Nővilág*, a *Vasárnapi Ujság* és az *Üstökös*. 1863-ban Kertész Józsefnél a *Hölgyfutár* és a *Családi Kör*, 1864-ben a *Hölgyfutár*, a *Családi Kör* és a *Nefelet*.

47 Vö. Bozsoki Petra, „A nőreprezentáció mint piaci tényező: A *Családi Kör* sikere és megszűnése”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. Török Zsuzsa, 167–190 (Budapest: Reciti, 2020), 170.

Tudvalevő Arany János levelezéséből, hogy szerkesztői majd a *Koszorú* esetében szerkesztői és kiadói teendői miatt gyakran látogatott el személyesen is Heckenast és Emich kiadóhivatalába, ahol nemcsak magának, hanem gyakran vidéken élő barátainak, Tompának vagy Lévnaynak az ügyeit is intézte, és ahol nagy valószínűséggel találkozhatott egykorú lapszerkesztő társaival, akik hasonló tennivalókat végeztek. Tompának 1860 decemberében írt levele értelmében mindennapos volt a *Pesti Naplónál*, mely esti sétáinak célpontja volt. A nyomtatási kultúra jelenlétét belvárosi sétái során a könyvesboltokon és a kávéházakon keresztül is folyamatosan megtapasztalhatta.

Arany János sétálni megy

Arany János szeretett sétálni. Benkó Imrétől tudjuk, hogy Nagykőrösön, amint kitavaszkodott, és az idő is kellemesebb lett, Arany a délutáni tanórák után az iskolából először nem haza ment, hanem kampós nádbotját a karjára akasztva kísétált a nagykőrösi temetőbe, séta közben pedig pipázgatott is.⁴⁸ Rendszeres sétáit Pestre költözése után is folytatta. 1861 októberében például arról számolt be a Nagyszalonról Nagykőrösre került Károlyi Sámuelnek, korábbi orvosának, hogy Dr. Poór Imre, aki Salamon Ferenc ajánlására látogatta meg a gyengélkedő költőt, gyógyszeres kezelést rendelt számára, naponta egy pohár budai keserűvízzel és reggeli előtt egy óra sétával.⁴⁹ 1862. december 5-én Tompának írt leveléből ítélve aznap Székács Józseffel sétált a Duna parton,⁵⁰ Jámbor Pál 1863 nyarán pedig hiába kereste az esti órákban, nem találta otthon, s valószínűleg a háziak tájékoztatták arról, hogy a költő sétálni ment a „városerdőbe” (a Városligetbe).⁵¹ Arany 1863 decemberében is arról írt Tompának, hogy napi sétáját megteszi,⁵² s tudvalevő, hogy 1865–1867 között, noha akadémiai titoknokká választásától fogva járt volna fizetése mellé a hivatalnoki lakás, mivel az ideiglenesen bérbe volt adva, az Üllői útról kénytelen volt elsétálni az Akadémia épületéig. Az Akadémia palotájának megnyitása napján (1865. december 11-én) kelt, jogosan sértődött hangú versében, mely később az *Ártatlan dac* címet kapta, szóvá is tette a nyári melegben és a téli fagyban való gyaloglás kellemetlenségeit:

A Tudománynak háza vagon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.⁵³

48 BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön* (Nagy-Kőrös: Ottinger Ede, 1897), 44. Fennmaradt sétatálcáját és -botját lásd TÖRÖK Zsuzsa és ZEKE Zsuzsanna, *Az Arany család tárgyai: Tárgykatalógus* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 169–171.

49 Arany János Károlyi Sámuelnek, Pest, 1861. okt. 17., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 592–593, 593.

50 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. dec. 5., in ARANY, *Levelezése (1862–1865)*, 222–223, 223.

51 Jámbor Pál Arany Jánosnak, [1864 nyara], in *uo.*, 334.

52 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. dec. 13., in *uo.* 384–388, 386.

53 ARANY János, „Ártatlan dac”, in ARANY János, *Kisebbségi költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 309.

Arany tehát minden bizonnyal nagyon sokat járt gyalog azokon a belvárosi tereken, amelyekről a tanulmány előző fejezeteiben szó esett. De vajon mit láthatott napi gyaloglásai során, hogyan tapasztalhatta meg sétálás közben a Belváros nyomtatási kultúráját? A kérdés megválaszolása érdekében az alábbiakban egy virtuális sétán keresztül követjük végig Arany János útját a Három pipa (Erkel) utcai, illetve Üllői úti lakástól a Ferenc József (ma Széchenyi István) térig és vissza a Barátok (Ferenciek) teréig. A kiadók, nyomdák, könyvesboltok és kávéházak címére vonatkozó korabeli információk mellett az alfejezet nagymértékben támaszkodik a híres Bókay orvoscsaládból származó Bókay Árpád (1856–1919) belgyógyász emlékiratára, mely az 1860-as évek Pestjére vonatkozó részletes leírást tartalmaz. A séta természetesen elképzelt, hiszen nincs arra vonatkozó információnk, hogy Arany ezt az útvonalat valaha pontosan így járta volna be, ám az említett topográfiai pontokat pesti tartózkodása éveiben egész biztosan érintette. Az útvonal elképzelt azért is, mert 1860–1865 között bizonyára változott az utcakép, esetleg könyvkereskedések, boltok szűntek meg, illetve költöztek más helyre. Ennek mindvégig igyekeztem tudatában maradni, mint ahogy annak a ténynek is, hogy Bókay Árpádot is megtéveszthette emlékezete.

Arany tehát, ha kilépett a Három pipa utcai, majd később Üllői úti lakásból, az Üllői úton, majd a Széna téren és a Kecskeméti utcán keresztül haladva máris az Egyetem tér, az Egyetem utca, illetve a Barátok tere forgatagában találhatta magát. E helyszínek igen forgalmasak lehettek, hiszen naponta több száz ember sietett az itt található kiadóhivatalok (Heckenast, Engel és Mandello, Emich), nyomdák és szerkesztőségek terméibe. A már említetteken kívül itt volt az Egyetem térrel találkozó Papnövelde utca 7. szám alatt Poldoni Ede és Noséda Gyula nyomdája. Itt nyomtatták 1860 novemberétől néhány hónapon keresztül a *Pesti Hölgydivatlapot*, melynek nyomtatása 1861 februárjától Gyurián József Lipót (Váci) utca 5. szám alatti, majd 1862. május 1-től Bartalits Imre azonos címen található nyomdájában történt. Az Egyetem tértől tovább haladva az Egyetem utcában a Heckenast kiadóhivatala mellett található Takarékpénztár épületében nemcsak Engel és Mandello kiadóhivatala működött, hanem Demjén József és Sebes Emil könyvkereskedése is, melyet Arany *Koszorújának* 1863–1864-es évfolyamai többször is említettek. Az Egyetem utca folytatásában, a Barátok terén, Emich Gusztáv kiadóhivatala és a Kúria épülete közötti klasszicista házban Eggenberger Ferdinánd könyvkereskedésébe térhetett be a könyvek iránt érdeklődő vásárló.⁵⁴ Ezt bizonyára Arany is rendszeresen megtette.

Ha a Barátok terén álló Ferencesek templománál Arany jobbra tért a Hatvani utcába, a Hatvani és Szép utca sarkán, a 3-as szám alatt találta a Kamont, az előkelő tanuló ifjak és fiatal írók kedvenc kávéházát,⁵⁵ mellette pedig, a Hatvani utca 5. szám alatt, a Nemzeti Kaszinót. A Kaszinóval szemben állt az úgynevezett Morlin-ház, melyben a Dávid és Kurz-féle papírkereskedés működött. Bókay Árpád szerint a legszebb

54 Vö. TOMSICS, *Budapest Atlantisza*, 39.

55 Vö. Cassius [ÁLDOR Imre], *Magyarország fővárosa: Budapest leírása, képekkel* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1866), 10.

volt a városban, és a legnagyobb választékot nyújtotta.⁵⁶ A Morlin-ház melletti Wagner építész házában a Dreher keses boltja mellett volt az örmény származású Mercse János „Pandlkramer” (Bandlkramer) boltja, ahol főként rövidárut (gombot, cernát, szalagot) lehetett vásárolni. Ugyanebben az épületben működött özvegy Borovszkyné boltja, ahol főleg papírneműt kaptak az érdeklődők.⁵⁷

A Hatvani utcán visszafordulva, a Hatvani és Gránátos (ma Városház) utca sarkán álló Grassalkovich-palota földszintjén működő posta mellett elhaladva és jobbra térve a Gránátos utcába lehetett jutni. Az itt található Trattner-Károlyi-ház (ahol a Magyar Tudós Társaság 1838–1858 között a közgyűléseket tartotta) mellett elhaladva a Gránátos és Vármegye utcák sarkán álló egyemeletes Hauer-ház (Hauer Józsefről) első emeletén volt az Arany Ökör kávéház, ahol az abszolutizmus első magyar folyóirata, a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Emléklapok* ötlete megszületett. Nem messze az Arany Ökörtől volt a Komlókert, a magyar írók kedvenc találkozóhelye, a nemzeti öntudatot erősítő magyar zene 1860-as évekbeli fellelője. Látogatói között mindennapos volt Lisznyai Kálmán, ide járt korábban Petőfi, de Kemény, Gyulai, Tóth Kálmán, Vajda János sem kerülték el.⁵⁸ Nincsenek pontos adataink Arany kávéházba vagy fogadóba járási szokásairól, időnként azonban bizonyára ő is megfordult e helyeken. Még 1853 tavaszán, egy pesti útját követő Tompának írt beszámolójában mesélte el, hogyan mászott rá Török János a Komlóban, hogyan szorongatta karját, és tette neki a szépet azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kéziratot csikarjon ki belőle egy készülő naptár számára.⁵⁹

A Gránátos utcán visszafordulva és jobbra térve a Hatvani utca a Kígyó térbe torlott. A Kígyó téren a Hatvani utcára nézett ferdén a Kígyó patika egyemeletes sarokháza, a tér jobb oldalán állt a híres Párisi ház vagy Párisi udvar, melynek átjárójában 30-40 kis bolt, félemeletén pedig cipésműhelyek voltak, uralkodó bagaria és borszaggal. A Kígyó térről nyíló Úri (ma Petőfi Sándor) utca sarkán volt a Kunz-féle fehérnemű és vászonkereskedés, a Szép Juhásznéhoz cégtáblával, a Párisi-házzal szemben pedig „a híres Janka” péksütemény boltja.⁶⁰

Ha Arany János végigsétált a Kígyó utcán, a Városház térre jutott (szemben a piaristák épületével), ahol a Belváros legelőkelőbb piacán találta magát, kedden és pénteken

56 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 55.

57 Uo., 54–55.

58 Vö. REXA Dezső, „A Gránátos-utca és épületei”, in *Tanulmányok Budapest múltjából*, szerk. NÉMETHY Károly és BUDÓ Jusztin, Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái 14, 177–208 (Budapest: Budapest Székesfőváros Kiadása, 1943), 189.

59 „Közelebb Pesten, a Komlóban, rám mász Török János, szorongatja karomat válltól könyékig, teszi a szépet, megbámul elől is, hátul is, üdvözlí bennem a nem tom miféle csillagot, orrát az enyémhez nyomja, szájával a fületem majd leharapja & c. mi sül ki belőle? Felelet: egy felhívás: írjak az *Igazmondó* naptárba egy verset, melly magába foglalja Nagy-Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtse ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, miveltsége & c. teszi. Ez a feladat.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1853. máj. 23., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 224–228, 224–225.

60 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 56.

zajló hetivásárokkal. Ezen a téren, vásárosok⁶¹ és a piaci forgatag között volt Lampel Róbert könyvkereskedése, mely 1865 őszén költözött át a Váci utcába; 1864 októberétől a Városház téren működött Kertész József nyomdája (korábban a Feldunasor 13. alatt székelt), ahol 1863–1864-ben egy ideig a *Hölgyfutárt* és a *Családi Kört*, 1864 tavaszától a *Nefelet*set, 1865-ben pedig a *Pesti Hölgydivatlapot* nyomtatták. A Városház térről a Városház utcán keresztül a Rózsa térre lehetett jutni. Itt volt a híres Török Császár kávéház, melynek cégéréen egy fehér lovon vágtató szultán volt látható.⁶² A Rózsa térbe nyílt a folytatását képező Sebestyén tér, a Lakatos utca sarkán a Csiga vendéglővel, Vörösmarty Mihály törzshelyével. Ugyanezen a téren volt a Két Huszár kávéház, a jogászfűjság gyülekező helye. Rendkívül finom krémes süteményért a Kehler-féle cukrászdába lehetett betérni, mely Bókay Árpád szerint a Kuglerrel vetekedett.⁶³ A Sebestyén térről a Sebestyén utcán keresztül juthatott vissza Arany János a Kígyó térre.

Ha a Kígyó térről nyíló Úri utcán keresztül folytatta sétáját, akkor a Trattner-Károlyi-ház Úri utcai oldala mellett elhaladva, az Úri utcát keresztező, illetve azzal érintkező Zsibárus (ma Párizsi) és Korona (ma Régi posta) utcákat elhagyva a Szervita térre jutott. Itt bizonyára többször is megfordult Ilits János papírkereskedésében; 1861-ben a *Szépirodalmi Figyelő* Nyílt posta rovatában üzenté Tompának, hogy a kért árucikk (zöld tinta) a Szervita téren, Ilits boltjában kapható.⁶⁴ Ilits kereskedése később a Váci utca 10. szám alá költözött. Szintén a Szervita téren volt Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése, ahol Arany szintén rendszeresen fordult meg.⁶⁵ A Szervita térről tovább haladva jobbra nyílt a Hajó utca, a híres Fehér Hajó szállodával, valamint szerb posztó- és szőnyegkereskedők sokaságával.⁶⁶ Szintén a Szervita térről nyíló Kristóf téren (itt volt Grill Károly könyvkereskedése), a Váci utcán és a Régi színház (ma Vörösmarty) téren keresztül a Dorottya utcába lehetett jutni. Itt székelt többek között a 4. szám alatt Kugler Adolf könyv-, mű- és hangjegykereskedése, az utca Lánchíd felőli végén pedig a Lloyd-épületben Khór és Wein nyomdája, ahol 1864–1865-ben a *Családi Kört* nyomtatták.

A Lloyd-épület előtt a Duna felé elhaladva és balra térve, a Főherceg Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) utcán keresztül, a Vigadó épületét elhagyva és szintén balra indulva a Deák Ferenc utcába lehetett jutni, mely a Régi színház térnél találkozott Pest főutcájával, a Váci utcával. A Váci utcán végigsétálva Arany nemcsak a legelegánsabb

61 Bókay Árpád visszaemlékezése szerint „[a] Városház téren a házakban csupa vásáros volt, Schopper, Barhó, Unger, Rupp.” Uo., 57.

62 Uo., 58.

63 Uo.

64 Tompa 1861 márciusában érdeklődött arról, hogy „Lehet-e és hol Pesten zöld tintát kapni? olyan zöldet, mely meg száradás után is állandóan olyan maradjon, mert olyan van mely az íráskor zöld azután megfeketül, de ilyen nem kel.” Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1861. márc. 3., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 523. Aranynek a *Nyílt postában* küldött válasza: „T. M.... Többszöri zaklatásomra maig sem kaptam az illető számlát. A kért árucikk van Szervita-téren, Ilits boltjában, s azt hiszem, minden papír kereskedésben. Küldjek és mennyit? Egy üveg 80 kr.” *Szépirodalmi Figyelő* 1, 26. sz. (1861. máj. 1.): 416.

65 Vö. Arany János Horváth Józsefnek [Elveszett] [Pest, 1861. november közepe – december], in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 621; Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. jan. 3., in ARANY, *Levelezése (1862–1865)*, 7–8, 7.

66 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 60.

boltokat és a város két legdrágább szállodáját, a Nádor Szállodát és a Nemzetit láthatta, hanem itt találhatta a legtöbb könyvesboltot is. A Váci utca és a Kis híd utca sarkán állt Ráth Mór híres könyvkereskedése, a Vastuskóhoz, de szintén a Váci utcában volt Hartleben és Társai könyvkereskedése (a 17. szám alatt), Kilián György és Drasche-féle házában (a Váci utca Gizella tér felőli részén), a Lauffer Testvéreké (a 9. szám alatt), valamint Stolp K. Oszkár könyvkereskedése és kölcsönkönyvtára a Váci utca 7-ben. A könyvesboltok mellett a Váci utcában számos divatkereskedelmi (a legismertebbek Alter és Kiss, Monaszterli és Kuzmik) és díszműáru bolt, játékkereskedés, illetve kozmetikai és háztartási cikket árusító kereskedelem kínálata között oszlott meg az érdeklődő figyelve. A Váci utcán végigsétálva, a Kígyó utcán keresztül ismét a Kígyó térre lehetett érni, virtuális sétánk végpontjára.

Arany János és kortársai belvárosi sétáik során nemcsak a lapszerkesztőségek, kiadóhivatalok és nyomdák közelsége révén tapasztalhatták meg a nyomtatási kultúra jelenlétét, hanem könyvesboltok, hangjegykereskedések, kirakatba helyezett nyomtatványok, litográfiák, kották észlelése során is. Az utca a nyomtatási kultúra sokszínű jelenlétének színtere volt, a lapszerkesztők pedig tudatában lehettek a sajtóipar hálózataiban elfoglalt pontos helyüknek. A városi terek nyilvánossága ugyanakkor arra is emlékeztette mindennapos járókelőit, hogy a nyomtatás és a nyomtatási kultúrában való jelenlét elválaszthatatlan a gazdasági cserefolyamatoktól, egyszóval üzlet. A városi bolthálózatban a nyomtatványokat áruló könyvkiadók és -kereskedők a mindennapi élethez szükséges termékek és luxuscikkek kínálatával versenyeztek a vásárlók (olvasók) pénzéért és szabadidejéért. A Belváros nyomtatási kultúráját tehát éppúgy befolyásolta a kereskedelem, a populáris kultúra és ízlés, illetve a szórakoztató ipar, mint a „magas” kultúra jelenléte.

Az utcán járókelő szerkesztők és írók tehát a nyomtatási kultúra e közös tapasztalatában osztoztak, és tisztában lehettek a közelükben élők eltérő foglalkozásaival és tevékenységével. Környezetük ugyanakkor megerősíthette bennük, hogy munkájuk nem csupán „művészet”, tiszta esztétikum, hanem gazdasági tevékenység is. E tudatosság azt is lehetővé tette számukra, hogy foglalkozásukat különálló, sajátos munkaterületként, szakmaként fogják fel, noha a sajtóban dolgozók érdekvédelmi egyesületeinek megalakulására csak a század végén kerül majd sor. A szakmán belüli hálózatok, az együttműködés, a kölcsönös megerősítés fontos üzleti eszközökké válhattak, és jelentős mértékben befolyásolhatták egy-egy periodika sikerét vagy sikertelenségét. A Belváros nyomtatási kultúrájában az időszaki kiadványok és könyvek produkciójában résztvevő szereplők ugyanakkor folyamatosan érintkeztek a társadalmi nyilvánosság és a szórakoztatóipar olyan intézményeivel, mint a kávéházak és a színház. A legfrissebb újságokat és folyóiratokat a pesti kávéházakban el lehetett olvasni, a Nemzeti Színház pedig gyakran játszott a periodikák oldalain közölt művekből rövidített színpadi adaptációkat, a sajtókiadványok pedig rendszeresen közöltek tudósításokat a színházi eseményekről.

A könyvesboltok és kiadók kirakatába helyezett könyvek és egyéb nyomtatványok láthatósága a sétáló lapszerkesztőt olvasói minőségében is érzékletesen jeleníti meg. Hiszen a lapszerkesztők lankadatlan figyelemmel kísérték az új, akár rivális kiadványokat, melyekről rendszeresen tájékoztatták olvasóikat periodikaik oldalain. A Belváros ugyan-

akkor e nyomtatási kultúrát minden egyéb járókelő számára is érzékelhetővé, észlelhetővé tette. Az utcák és terek nemcsak gyakorlati célokat szolgáltak, hanem kulturális jelentéseket is hordoztak; rajtuk épületek álltak, azokat lakók népesítették be, az épületek közötti térben, a városi táj e „senkiföldjén” pedig egymást átfedő hálózatok különböző tagjai mozogtak, találkoztak és közös tapasztalatok révén gyakoroltak hatást egymásra.

Következtetések

A *Szépirodalmi Figyelő* első számában közölt *Előrajz* (és megfogalmazója, Arany János) egyértelműen tisztában volt azokkal a kiadványokkal, amelyek saját, induló periodikája körül léteztek. Érdeemes itt még egyszer idézni a programadó szöveg első mondatát: „Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelenik: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.” Az *Előrajz* tehát a *Szépirodalmi Figyelő*t a már létező periodikák hálózatában helyezi el. „A magyar szépirodalom többi képviselői közötti” hely egyrészt az egykorúan létező nyomtatási kultúra közösségének elképzelt tere, melyen belül Arany sajátos, megkülönböztető szerepet vindikál induló folyóiratának. Másrészt e hely a Belváros tényleges fizikai terére vonatkozik, ahol szinte egymás mellett helyezkedtek el a korabeli szerkesztőségek, kiadók és nyomdák, melyek térbeli pozíciójához viszonyítva Arany szerkesztői lakhelyei mintegy szimbolikusan is kifejezték a különlegesség, a felülemelkedés szándékát, de az összetartozás tényét is.

A tanulmány végső soron tehát azt állítja, hogy a térbeli közelség révén a századközép írói és szerkesztői nemcsak nyomtatványaik oldalain, levelezésükben és az egymás lakásain rendezett társasági alkalmakon voltak egymás létezésének tudatában; találkozhattak az utcán, vagy épp láthatták a szomszéd szerkesztőségeket, kiadóhivatalokat, nyomdákat napi sétáik során, és tisztában voltak azzal, hogy barátaik, riválisaik olyan publikációkon dolgoztak, melyek szerkesztősége alig volt néhány méterre sajátjuktól.

A Belváros nyomtatási kultúrájának vizsgálata láthatóvá teszi, hogy a hálózat egy mással együttműködő és rivalizáló tagjai a nyomtatás gazdaságának ugyanabban a tapasztalatában osztoztak meghatározott téren belül; ráadásul az időszaki kiadványok produkciójában részt vevő személyek gyakran találkoztak azonos kulturális intézményekben, ugyanazoknak a kluboknak, egyesületeknek voltak tagjai, sokszor személyes barátság fűzte őket össze. Az egyedül dolgozó szerkesztő alakja tehát mindenképp újragondolandó (még akkor is, ha sok esetben, így Arany Jánoséban is, úgy tűnik, hogy magányos elszigeteltségben szerkesztette lapját), hiszen a lapszerkesztő hálózatok, versengések és kollaborációk részese volt, ezeket a hálózatokat pedig nagymértékben teremtette és erősítette meg térbeli közelségük. A tanulmány amellet kíván érvelni, hogy manapság, amikor a technológiai fejlődés nagyobb lehetőséget teremt a virtuális érintkezésre, méltányoljuk az egykorúan lehetséges szemtől szembeni kommunikáció által adott lehetőségeket is. Sokat elárulhatnak a sajtóintézmények korabeli működéséről, esetünkben Arany János lapszerkesztői tevékenységének mibenlétéről.